

СӘБИТ

МУҚАНОВ

СӘБИТ

Таңдамалы шығармалар

Он алты томдық

«ЖАЗУШЫ»
БАСПАСЫ

МҰҚАНОВ

Тандамалы шығармалар

Сегізінші том

АҚҚАН ЖҰЛДЫЗ

РОМАН

Екінші кітап

АЛМАТЫ —
1976

МАЗМҰНЫ

Бірінші бөлім
Сәтті сапар . . . 5
Екінші бөлім
Сібірдегі сабақтар . 178
Үшінші бөлім
Алысқа аттанарда 320

015878

Сабит Муқанов

Избранные в шестнадцати томах
том VIII

ПРОМЕЛКНУВШИЙ МЕТЕОР

РОМАН

КНИГА ВТОРАЯ

(На казахском языке)

Издательство «Жазушы» — 1976

Редактор *К. Узақбаева*. Художник *В. Григорьев*. Худож.
редактор *Б. Табылдиев*. Техн. редактор *С. Лепесова*.
Корректор *З. Тулетова*. Сдано в набор 4/XI 74 г. Подпи-
сано к печати 25/III 76 г. Бумага № 2. Формат 84×108^{1/32} =
15,5 п. л.—26,04 усл. п. л. (Уч.-изд. л. 28,1). Тираж
12 000 экз. Цена 1 р. 6 коп.
Заказ № 2075. Полиграфкомбинат производственного объ-
единения полиграфических предприятий «Кітап» Госу-
дарственного комитета Совета Министров КазССР по де-
лам издательств, полиграфии и книжной торговли,
г. Алма-Ата, ул. Пастера, 39.

5) Северо-Казахстанская
Ван...
город Петропавл...

БІРІНШІ БӨЛІМ

Мен қазір жергілікті сұлтандармен және қарасүйек қазақтан шыққан байлармен аразбын. Олар өздерінің құлдарын («жалшыларын» деген мағынада С. М.) өте жаман халде ұстайды, құлдар олардан қалай құтылудың жөнін білмей, қорлығына көне береді. Мен қожаларға «жалшыларыңды жақсы ұстаңдар, еңбектерін дұрыс төлеңдер» дегенді талай рет талап еттім, «орындамасаңдар заңға айтам» деп қорқыттым. Ал, далалық пролетариатпен өте доспын, өйткені олар мен біз бір-бірімізді жақсы түсінеміз. (Апполон Майковқа б. XII. 1862 жылы жазған хатынан).

СӘТТИ САПАР

«ТАҒДЫР ТОРЫҢДА»

Кадет корпусындағы оқуын өте жақсы бағамен аяқтаған Шоқанды Батыс Сібірдің генерал-губернаторы Гасфорт өзіне адъютант қып алуға ұйғарғанын осы шығарманың бірінші кітабын аяқтағанда айтқанбыз.

Гасфорттың ондай ұйғарындыға келуіне бірнеше себеп болды:

Б і р і н ш і — Омбыға қызметке келгелі байқауынша, бұл жеткіншек азият, осы қаладағы «жоғарғы қауым» аталатын топқа түгелімен араласып, олардың сүйкімдісі саналып алған, әсіресе бикештерге, олардың ішінде өз бәйбішесі Елизавета Николаевнаға. Ол Шоқанмен тағысқан күннен бастап, еріне «не деген тамаша жігіт еді?!» деп таңданып жүрді де, «оқуы аяқталады» деген шақта, еріне оны адъютант қып қабылдауды ұсынды. Сондағы ойы: хан тұқымы, сымбатты сұлу жас жігіт, білімі де, мәдениеті де жоғары... Осындай экзотика ерінің ғана емес, өзінің де маңында бо-

лып, құрмет көрсетсе, Омбыдағы бірінші дама болып есептелетін Елизаветаға бұдан артық сән бола ма?!.. Әйелінің бұл ойын айтпаса да қас-қабағынан, үн ырғағынан сезген Гасфорт бірден «мақұл» деді.

Екінші — Омбыға келіп қазақ дуандарының хал-жайымен танысқаннан кейін Гасфорттың жасаған қорытындысы: аты «Россияға бағынды» демесең, орыс заңы бұл елдің арасына әлі кірген жоқ, бұнда әлі де тозығы жетпеген ескі әдет-ғұрып белең алуа. Отарланған елді бұндай халге қалдыруға болмайды, орыс заңы оның да арасында орнауға тиіс. Сонда, ол заңды жүргізетін кім? Гасфорт танысып үлгірген «сұлтандар», «билер» аталатындардың ішінде өзіне ондай жәрдемші көрінбейді. «Қайдан табу керек?» деп іздестірген Гасфорттың көзіне Шоқан шалына кетті. «Егер тәрбиесін келістірсе, — деп ойлады ол, — бұл жігіт бұл мәселеде жақсы жәрдемші бола алады».

Үшінші — арғы тегі неміс барондарынан тарайтын Гасфорт үнемі өсу жолында келе жатқан адам. 1812 жылдың Отан соғысы басталған кезде Москвадағы атты әскер училищесінде оқып жүрген ол майданға алынды да, француздар жеңіліп, Париж алынғаннан кейін, Россияға көп ордендермен және подполковник даражасымен оралды. Содан кейін Қырымдағы әскери қосынға полкты басқару қызметіне барған ол, 1830 жылғы орыс-түрік соғысында тағы да көзге түсіп, генерал-майорлық даражаға жетті. Соғыс біте бірінші Николай оны Севастопольдағы атты әскер дивизиясына командир ғып жіберді.

Төртінші — қазақ даласы мен Орта Азияны отарлауды бірінші Петр заманынан ойланған Россия патшалығы, бірінші Николай тұсында қазақ жерінің көпшілігін меңгерген де, Орта Азияға күнгей жағынан таянып келе жатқан Британия империясынан бұрынырақ қамтып қалу жабдығын жедел қолға алуға бекінген. Ондай шабуылды жүргізу үшін, ең алдымен, Орта Азиядағы халықтардың жер-суын, күш-қуатын, салт-санасын, әдет-ғұрпын біліп алу керек. Бұл іске кімнің лайықты екендігі туралы мемлекеттік советте сөз болғанда, Гасфорттың кандидатурасы өзгелерден лайықты көрінді, себебі — Балтық теңізінің қолтығындағы, Қырым мен Кавказдағы елдердің хал-жайын түсінуде Гасфорттың Россия мемлекетіне тигізген көп пайдасы бар. Батыс Сібірге сол мақсатпен жіберілген Гасфорт, бұл ауыр жүкті кімге артуды ойланғанда, өзі білетіндерден ең лайықтысы Шоқан сияқты. Себебі: мәжілісте бірге бол-

ған шақтарында байқаса, Шоқан сонау Византияның, орта ғасырдағы арабтың, кейінгі ғасырлардағы француз бен неміс саяхатшыларының Орта Азия туралы ілгерілі-кейінді жазғандарын түгел оқығанын және ол шығармаларға сын көзімен қарайтындығын аңғартады. Ендеше, сол зерттеулерді Россия көзімен тереңдете түсу ісіне Шоқанды да неге қоспасқа?..

Бесінші — мәселеге толығырақ тоқтайық. Кейінгі даражасы генерал-лейтенант болғанмен, Батыс Сібірдің генерал-губернаторы болып барғанға дейін Гасфорт өзін «біріншіден соңғымын» деп түсінетін еді. Сібірге аттанар алдында оны патша сарайының министрі, генерал-аудитор граф Блудов шақырып ап әңгімелесті. Блудов пен Гасфорт көптен таныс еді. Алғаш олар 1812 жылы басталатын Отан соғысында танысқан. Сол кезде армияны басқаратын Блудов әлде небір досының таныстыруымен Гасфортты өзіне адъютант қып алған. Ісімен де, қылығымен де жаққан Гасфортты патша сарайына жақын Блудов үнемі көтермелеуге себеп боп, ақысы оны Батыс Сібірге генерал-губернатор ғып жіберуді де бірінші Николайға сол ұсынған. Гасфорт Омбыға аттанарда Николай сапарда жүрді де, оның атынан Гасфортқа өзі сөйлесіп:

— Өзіңді енді «наместникпін»¹ деп ұғын да, жалтақсыз батыл қимылда, — деді.

Бұл қызметте ұзақ тұратындығын ескерте келіп, қажетті жәрдемді аямайтындығын айтты.

Енді өзін «біріншімін» деп түсінген Гасфорт Омбыға бара, резиденциясын² дұрыстауды жедел қолға алды. Оған дейінгі Батыс Сібірдің генерал-губернаторлығы орналасқан кеңсе және тұрақ жай қарағайдан қиылған екі қатарлы екі үй болатын. Жел үрлеп, жауын шайып... дегендей, бөренелері қарауыта қоңырланып кеткен де, іргесі, бұрыштары, төбесіне жапқан қаңылтыры шірі бастаған.

Оның іштей баққұндес адамы князь Воронцов болатын. Оның Гасфорт екі жақтан күндейтін: бірі — ордендер өзінде де көп болғанмен, Воронцовтікі әлдеқайда мол; екіншісі — Воронцовтың әр жерде, әсіресе Қырымда өзіндік салтанатты сарайлары бар, Гасфортта ондайлар жоқ. Бұл жағынан Воронцовқа жетуі мүмкін емес. Сондықтан Гасфорт Омбыда салдыратын резиденциясын сыртқы тұрпат жағынан

---

¹ Жергілікті мемлекеттік істердің көбін өзі шешуге праволы адам.

² Үлкен әкімдердің жеке қарамағындағы ерекше үй.

Романовтардың Петербургтағы «Қысқы сарай» аталатын ордасына ұқсатуды мақсат етті. Ондай сарай Воронцовта жоқ. Әрине, Омбыда көлемі ондай кең, архитектурасы ондай сұлу үй салуға қаражат та, материал да жетпейді; ендеше, қысқы сарайды «түйе» десек, Омбыға оған ұқсас «бота» сияқты үй тұрғызуға ғана шама келеді.

Бұл ойын іске асыру үшін Гасфорт Омбыға арнаулы кісі жіберіп, қысқы сарайдың кішірейген бейнесін жасатып алды. Содан кейін сол ойын Блудовқа жолдап, қажетті мөлшерде қаражат және шеберлер алды.

Гасфорттың қатынасуымен жасалған резиденция үйі төмендегідей болмақ: Кадет корпусының шығыс жағындағы орманмен қоршалған алаңға орнамақ, батыс жағында бірер орамды түгел қамтыған Кадет корпусының үйі, ол Петербордағы генералдық штабқа ұқсайды; резиденция мен корпус арасында кең алаң, соның төңірегін Петербордағы «сарай алаңы» аталатын аумақ сияқты түрге келтіру керек те, атын «сарай алаңы» деп атауы жөн, аржағында — Ертіс, ол — Нева сияқты; сонда, жетпейтіні — адмиралтейство. Омбыда ондай үй салуға дәлел жоқ. Сонда да Гасфорттың көңілін көншітетін нәрсе — Омбы алаңындағы орманнан, адмиралтействоны қоршап тұрған бақшадай көрініс жасауға болады. «Мүмкін, — деп қиялданады Гасфорт, — Ертістегі кемелік пристань өркендей келе, түбінде оның жағасына да сондай үй және соған деңгейлес көпірлер салынуы мүмкін!».

Сыртқы салтанат қабырғасына, қысқы сарайдікі сияқты колонналар жапсырылмақ. Олар ақпен, өзге қабырғалар жасылмен боялмақ. Сонда, сыртқы көрінісі қысқы сарай болады да шығады.

Үйдің аумағы жарты орамды қамтиды; этажи екеу, бөлмелерінің еңсесі биік, терезелері үлкен; төменгі этаж — кеңсе, жоғарғысы — тұрақ.

Бұл үй Шоқан Кадет корпусын аяқтар күзінде бітеді.

Штат бойынша, генерал-губернаторда төрт адыютант болуға тиісті: соғыстық істерден, азаматтық істерден, отарлық істерден, жеке басының және үй ішінің қызметтерінен. Гасфорттың ойы — Шоқанды отарлық істер жайынан жәрдемші ету.

Шоқанды адыютант қып алуда Гасфорттың тағы бір іш есебі бар: Бірінші Петрдің бас адыютанты және ақылышысы — Ибраһим Ганнибал есімді араб болғанын білеміз. Одан кейінгі патшалар атасының үлгісін қолданбай келеді.

Наместниктерден қолданып жүрген Воронцов-Дашков қана. Кавказ наместнигі болып бертінде тағайындалған оның бір адъютанты — грузин және біреуі — азербайжан. Екеуін де Гасфорт жақсы біледі. Олар білім жағынан Шоқаннан әлдеқайда төмен. Егер ұстай, тәрбиелей білсе, Шоқанның Ганнибалдан бір де кем болмас қалпы бар. Әрі сымбатты жігіт. Оның үстіне қазақ — экзотика. Сондай адъютанты болуы езіне де және көптің көзіне де қандай жарасымды!

Гасфортта Воронцов-Дашковқа еліктеп, оның кавказ елдеріне қолдана бастаған либералдық шараларын Сібір бұратаналарына, олардың ішінде қазаққа қолдану ниеті бар. Бұл жайда да Шоқан таптырмайтын жәрдемші болуы мүмкін.

Шоқанды Гасфорт адъютанттыққа осындай ойлармен қабылдады. Бұйрықты ол Шоқан Кадет корпусын бітіріп, дипломын қолына алысымен-ақ берді. Бірақ, қашаннан бастап?

Илиадидың «Шоқанды қызмет алдынан біраз тынықтыру керек» деген пікірін Гасфорт қолдады.

Өйтпегуге болмайтын да еді: корпустың барлық кластарында жақсы оқуға тырысқан және сол мақсатына жыл сайын жеткен Шоқан соңғы курстарда абыройын сақтағысы кеп, астан, ұйқыдан басқа уақыттарын түгелімен өткен сабақтарын жазған дәптерін жинап алып, пысықтауға, тың сабақтарын үлгеруге арнады.

Бұрынғы курстарда да сабаққа ықлас қойып жақсы оқитын Шоқан, кластық гимнастикаларға ерішпектеніп, көбіне бармай жүретін еді де, спорттың екі түрінен қалмайтын еді: бірі — жаз айларында, бос уақыттарын салт атқа мініп, бет алған жағына (көбінесе дала мен орман арасына) қыдыру; екіншісі — қыс айларын Сібірде мұзы қатқан Ертіс үстінде коньки тебуге, бірде қар бетінде шаңғымен сырғанауға арнау. Сол шақтарда қуқыл өңі қанданып, шыныққан сыла денесінің бұлшықтары тастай қатты болатын.

Корпусты бітірер жылдың қысында, ондай спорт түрлерімен шұғылдануға уақыты болмағандықтан, Шоқанның өңі бозарып, бұлшық еттері босаңсып кетті.

Корпустың соңғы екі-үш жылдағы дәрігері, әке жағынан грек, шеше жағынан қырым татары Илиади дейтін кісі еді. Туысы қырымдық болғанмен, медициналық білімді Лейпциг университетінде алған ол біраз жыл Бавария емханасында дәрігерлік құрып, бір сәтте Гасфортпен танысты да, соның шақыруымен Севастопольге қызметке келді. Бі-

лімдік және тәжірибелік жағынан Илиади бүкіл Қырым жарты аралында бірінші болып атаққа шықты. Оны Воронцов тартып алғалы жүргенде, Қырым жарты аралынан Батыс Сібірдің қызметіне ауысқан Гасфорт, Илиадиді Омбыға ала кетті. Омбыда өз денсаулығын бақылаумен қатар, Гасфорт Кадет корпусының бұрынғы надан емшісін жатақхананың санитарлық ісін басқаруға ауыстырды да, орнына Илиадиді тағайындады.

Корпустың саулық жұмысын жақсы жолға қойған Илиадидің ерекше көңіл бөлген адамының біреуі — Шоқан. Оның шыққан тегіне де, зеректігіне де, өткірлігіне де, тәртіптілігіне де қызыққан Илиади «өкпесі ылағалды» деп жоритын. Шоқанға білген ақылын айтудан, білген емін қолданудан тынбады. Шоқан сүйетін екі спорттың біріне, яғни коньки мен шаңғыға Илиадидің өзі де құштар еді, сондықтан, Шоқан ерінсе де, ол ерінбей кейде еріксіз әкетіп жүрді.

Корпустың соңғы курсында Шоқан Илиадидің ол ырқына көнбеді. Ақыры, Шоқанның жүдеуіне, жөтеле бастауына сықты. Оны Илиадиден басқа елеген кісі болған жоқ.

«Енді не істеу керек?» дегенді ойланғанда Илиадидің тапқан ақылы, — корпусты бітіріп, дипломын алған Шоқанды кеңсе қызметіне табан аузында отырғызбай, алдағы жаз айларында далаға, еркін ауаға, қымызға, ақтан жасалған азыққа, жас етке жіберу; бос уақыттарын аңшылықта өткізуді ұсыну.

Бұл ақылға Шоқан да, Гасфорт та көнді. Гасфорт, тек, бір ғана бұйрығын айтты. Осы бұйрықты тудырған себепті оқырмандарға қысқаша баяндай кетейік.

Қазақ даласының солтүстік жағын он тоғызыншы ғасырдың басында отарлап болған патша өкіметі, сол даланы меңгеру мақсатымен Ырғыз, Торғай, Атбасар, Ақмола, Көкшетау, Қарқаралы, Аягөз сияқты қалалар салғаны, тарихи материалдардан мәлім. Бұлар алғаш қазақ-орыс станицалары болып негізделген еді де, қалалық даражаға жүре келе жеткен еді. Солардың ішінде қала атағын кейінірек (1862 жылы) алғандарының біреуі Атбасар. Басында Ақтөбе мен Омбы жолының үстіне ірге тепкен бұл станицаға ат қойылып, айдар тағылмай, тек, жүргіншілер, әсіресе әскерлер ат шалдыратын бекет қана болып келген. Кейін станица іріленіп халқы көбейген соң, жыл сайынғы жаз ортасында сауда-саттық базарының орны болуға айналған. Сол базарларға өзге малдармен қатар ат та көп жиналатындықтан,

станицаны жергілікті халық әуелі «Ат базар» деп, бертін келе, «Атбасар» деп кеткен. Үкімет 1854 жыл станицаға сол есімді бекіте салған.

Батыс Сібірдің генерал-губернаторы болып келген Гасфорт, Орта Азияға Россияның ықпалын жаюды неден бастауды ойланғанда есіне Атбасар түсті. Батыс Сібірдің бұл бөлшегін он жетінші ғасырда отарланып болған Россияның ондағы халықтарды сауда-саттықпен тартқысы келді де, қазіргі Семей мен Кереку арасындағы Ямышевқа станицасына жәрмеңке ашты. Содан кейін Қиыр Шығысты да қазіргі Халықтық Монголия мен Бурятия шекарасындағы Кяхта қаласынан жәрмеңке ұйымдастырды. Содан кейін Ямышевканың мәні төмендеп, Сібірдегі жәрмеңкелерден Кяхта бірінші орынға шықты. Оған Қытай түгіл Тибеттен, одан аса, Индиядан керуендер тартылып, саудасы күсет болды. Бір мәліметте, он тоғызыншы ғасырдың орта кезіндегі бір жылда Кяхта жәрмеңкесі жеті миллион, сегіз жүз мың пайда тапты деседі. Бұл сол кездегі ішкі Россияның ең зор жәрмеңкесі — төменгі Новгородтың (қазіргі Горький) жылдық табысынан екі есе артық болса керек.

Шығыс Сібірдің ол кездегі генерал-губернаторы граф Муравьев-Амурский. Гасфорт оны көптен біледі және іштей бақас; Кяхта жәрмеңкесін Муравьевтің жетістігіне санайтын Гасфорт, сауда жүйесінде де онымен жарысуды, күші жетсе озуды ойлады. Сондағы меңзегені Атбасар жәрмеңкесі.

✓

Сөйтуге бекінген Гасфорт, сауда министрі граф Бибиковпен хат арқылы байланысып, жыл сайын, жаз ортасында Атбасарда жәрмеңке ашуға ұлықсат алды. Одан россиялық қана емес, жер жүзілік мән беру үшін, сауда палатасы арқылы және газеттер арқылы шет мемлекеттерге жарнамалар таратты. Жәрмеңкенің беделін көтеру үшін арнаулы комитет құрылып, председателі Гасфорттың өзі болды. Орынбасары — ерекше тапсырмалардың чиновнигі полковник Майдель. Жәрмеңкенің тәртібін сақтау, Батыс Сібірдің соғыс губернаторы Гутковскийге жүктелді. Жәрмеңкенің нөкерлерін ерте барған Гасфорттың өзі ашты.

Сөйтіп, Атбасарды Кяхтадан оздырмақ та, одан әрі, тығыз байланысу арқылы Орта Азия елдерін отарлауға қол созбақ.

Сыртқы саясатын осылай жоспарлаған Гасфорт, Атбасар жәрмеңкесіне бару сапарын «қазақ дуандары» аталатын елдердің өзара болып жүрген дау-шарларын бігістіре,

бітпегендерінің себебін ұғынып, тиісті шараларды кейін қолдануға пайдаланғысы келді. Ол үшін жәрмеңке күндерінде алты дуанның сұлтандары мен билерінің мәслихатын шақырды.

Гасфорт қарамағындағы қазақ дуандарын біліп басқаруға тырысатын адам. Бұл жайда «аға» я «кіші» сұлтандар аталып қазақ ауылдарын басқаратындармен талай рет кездесіп, бірде-бірінен аузы тұшырлық азық ала алмай қойды. Қайсысымен пікірлесе де, шалағай тілмаштар жеткізіп түсіндіре алмай ма, сұрауларға қайтарар жауаптары құнарсыз ба, ешбіріне қанағаттанбайды. Кеңескен шақта олардың бәрінің де айтары — өз қара бастарының қамы ғана.

Бұл мәселе жөнінде Гасфорт Шоқанның тамырын кадет күндерінде де басып байқаған, сол кезде де оның қазақ халқы туралы білері ұшан-теңіз сияқтанған. Ол өз білімін Гасфортқа да ауысқысы келіп, орыс ғалымдарынан: Рычковтың, Левшинның, Палластың және басқалардың қазақ жөнінде жазған кітаптарын оқуды ұсынған.

«Қазақ жайында көп біледі» деп санайтын Шоқанды Гасфорт сұлтандар мен билердің Атбасарда шақырылған мәслихатына тілмаш есебінде пайдаланбақ болды.

Мәслихатқа алдын ала даярлық керек. Ол үшін, генерал-губернаторлықтың және қазақ дуандары басқармасының архивтерін ақтарып, шешуін күтіп жатқан кейбір күрделі дау-шардың мән-жайынан мәліметтер ала кету керек. Бұл жұмыстың ауыр екенін шамалай тұра, генерал-губернатор тарапынан болған бұйрыққа Шоқанның амалы болмады. Оның үстіне нағашысы Мұсаның:

— Жанаралдың айтқанын істе. Демалуыңа жағдай жасайын: Ертістің тоғайлы көгалына бірнеше кигіз үй тіктіріп, жасау-жабдығын түгелдейін, қымызы қонақтарыңа да, өзіңе де мол жетерлік бие байлатайын, тілеген шағыңда саятшылау үшін қасыңа құсбегілер қояйын, ән мен күйге әуессің ғой сен, оларды да таптырайың, — дегені қамшы болды. Мұсаның айтқанын орындады да, Шоқан күніне бір мезгіл архивтағы «іс» аталатын шумақ қағаздармен айналысуға кірісті.

«БҰҒЫ БАБАЙ»

Қайда не іс барын табу Шоқанға ауырлыққа түскен жоқ. «Батыс Сібірлік» аталатын архивты — әке жағынан — әвенки, шеше жағынан — бурят Максим Миронович Баргузин дей-

тін қарт басқарушы еді. Оның әкесі — Мирон екінші Екатерина тұсында Сібірдің шығысындағы тунгус және монғол тұқымдас ұсақ халықтардан құралған казачествоға жазылып, өмірін әскер қатарында өткізген.

Максим Миронович школа есігін ашпай, хатты өз бетімен танып кеткен және хатқа өте жүйрік кісі екен.

Қоңыр өңді, бет сүйектері шығыңқы, кішірек мұрны талпақ, қиғаштау қысық көзді, қасқа маңдайлы, сирек сақал-мұртты адам. Бойы аласа болғанмен, жауырыны жалпақ, кеудесі төстек, бұлшық еттері тастай қатты, сіңірлі саусақтары ұстаған жеріне қышқаштай қадалып, осы қалпында күресе кетсе, бойы серейгендерді алып соғады. Төбелесе қалса, құлаштай соққан адамын ұшырып түсіреді; жаяу жүріске төзімді, биік ағаштарға сілеусіндей өрмелейді, барып тұрған шаңғышыл, ертеден қара кешке сырғанаудан қажымайды; суға да жүзгіш.

Қартая келе, жастағы дене өнерінің көбін доғарғанмен, шаңғышылдығы — бұрынғы қалпы: тек, жерге қар түсті-ақ, ұлттық ықшам киімдерін киіп, тас-түйін боп буынып алады да, сырғанақты қаладан тысқары тұстарда тебуге кетеді де қалады. Кейде ол әлдеқайда қонып, бірнеше күн жүріп келеді. Сонда «жоғалтқандардың» қайран қалатыны: шаршаудың орнына ширап, қарттықтан қуқыл тартқан өңі қоныр-күреңденіп құлпырып кетеді.

Баргузиннің ой-санасы туралы, соған байланысты туған халқы — эвенкілердің хал-жайы туралы аз сөз. Байқал көлінің төңірегін ертеден мекендейтін тунгустардың да, монғолдардың да біздің дәуірден (Айсадан) бұрынғы діні — шаман, яғни өлген адамның аруағын («жанын») тәңірі тұту болғанын білеміз. Бұл дәуір бастардан бәлкім ілгерірек арғы түбі тибеттен өрбіген будда діні, монғол даласы мен тайга орманына да біртіндеп жайылады да, орта ғасырларда шаманнан үстем болуға айналады, оған құғын жасайды. Бірақ, онымен шаманизм құрып кетпей, қарапайым халық арасына тамырын тереңдете береді.

Патшалық Россия ол төңірекке қанатын он жетінші ғасырдың ортасынан жаяды да, жүз жылдар шамасында түгел отарланып болады. Содан кейін, өкімет Қиыр Шығыстың тұрғын халықтарын христиан дініне зорлықпен қарату ісіне кіріседі. Патша миссионерлері тұрғындарды «Айса туыптымыс» дейтін, январь айының бірі күні өзендерге, көлдерге топтап айдап, мұз-ойықтарға әкеп, түгелімен қойдай тоғытады. Бұндайды көрмегендер «үсініп-қабынып, ауырып,

өліп...» дегендей жалпылама апатқа ұшырайды. Бұндай өкім-зорлыққа көнгісі келмегендер орманға, тауға аралдарға тығылып, қуғыншылармен қарсыласады. Осы кезде, бұрынғы бытысқан шаманизм мен буддизмге енді христиан діні кеп қосылып, көп адам үш дінді аралас қолданады.

Баргузин де кейбір кездерде, әсіресе әскери қызметтен босаған соң, шаман түрінде көрініс беріп қоятын еді. Оның қысқы киімдері көзге ерекше түсетін: басында бұғы бұзауының бас терісінен жасаған бөрік, үстіне түгін сыртына қаратқан, жаға-жеңдерін, етегін тунгус өрнегімен жалпақ қып кестелеген, ұзындығы тізеден түсетін кең тон; аяғында қонышы белбеуге өткермеленетін, түгі сыртына қараған, жұмсақ иленген бұғы терісінің үлкен етігі, соның тізе тұсынан, бұғы бұзауының тұяқтары алынбаған пұшпақтарын салбырата тігіп қояды. Осы түріне қарап, қазақтар оны «Бұғы бабай» дейді, орыстар «Олень — отец» дейді.

Шаманша киініп Бұғы бабай жүрген жерге жұрт, әсіресе, балалар көп жиналады. Кейде ол корпустың төңірегінде көріне қалса, кадеттер шулай қаптап, қоршап алады да, кеңес айттырады. Көпті көрген Бұғы бабай әңгімешіл де, ертегішіл де. Және соларды мейлінше қызық қып айта біледі. Шоқан да оның талай кеңесін естіген, бірақ корпусты тауысқанша жеке сөйлесіп көрмеген.

Енді, міне, Гасфорттың жұмсауымен, оған Бұғы бабаймен тілдесуге тура келді.

— Быс қазақша сүйлесе ме, русша сүйлесе ме? — деп сұрады, қазақ сөздерін бұза айтқанмен, бірсыдырғы түсінісе білетін Бұғы бабай Шоқанмен танысқаннан кейін.

— Ықтиярыңыз.

— Қазақша мен нашар биледі.

— Ендеше орысша.

Сөйлесіп байқаса, Бұғы бабай, орысшаға орыстың өзін жаңылдырарлықтай ағып тұр.

— Сен қазақтың қай руына жатасың? — болды Бұғы бабайдың Шоқанға бірінші сұрауы.

— Ешбір руына да жатпаймын. Мен хан тұқымымын.

— А-а-а... Сонда қай ханның?

— Абылайдың.

— О-о-о... Оның қай баласының?

— Уәлінің...

— Э-э-э... Уәлінің қай баласының?

— Шыңғыстың...

— Им-м-м,— деп Бұғы бабай жұқа қабағын жиыра, сы-

ғыр көзін қадай, Шоқанға аз қарап алды да,— дұрыс екен! — деді.

— Не дұрыс, бабай?

— Абылай тұқымы екенің. Әкеме еріп, бала күнімде, Қызылағаштағы Абылай атаңның ордасына енгенім бар. Сонда атаңды көргем. Кескінің келген екен оған. Ол да сен сияқты қара-сұр өңді, ашаң жүзді, сыла денелі, орта бойлы еді. Бергі атаң — Уәлі қарақалпақ қызынан туған. Ол нағашысына тартқан етжеңді, дөңгелек жүзді, аққұба өңді болатын.

Бұғы бабай Шоқанның тұрпатын көзімен бастан-аяқ тағы да бір шолып алды да:

— Иә, келіпсің Абылайға. Әсіресе мұрын жағы кең, шеке жағы қысық, көзің мен қалың қабағың келіпті. Бірақ, сенің өңің одан қуқылдау. Оның беті алабұртып, қара-күреңденіп тұратын,— деді.

— Оқудан жүдеудің салдары болар,— деді Шоқан, іштей «бұның бәрін есіне қалай сақтаған!» деп қайран қалып.

— Әкеңді көрген жоқпын,— деді Бұғы бабай, көңіліңе келмесін, балам, естуімше, «қиянатшыл адам» дейді.

— Нағашың кім еді? — деді Бұғы бабай, «Шоқан жәбірленіп қалды ма?» дегендей, сұрауын жылдам жалғастырып әкетіп.

— Баянауыл төңірегіндегі Қаржас руынан, Шорман деген кісі.

— Кучуктің бе?

Шоқан күліп жіберді.

— Неге күлесің?

— Сіздің қазақтарды жақсы білуіңізге. Шорманның әкесі — Күшік екені рас.

— Білмегенде ше? Жаңа туды деп отырмысың, мені? «Қартыңмын, қартыңмын, не көрмеген қартыңмын» деп қазақтың бір жырауы айтқандай, еліңнің кең даласының қай түкпірін араламады дейсің мені. Кучук Мурзагуловты да көргем. Жастай өлді ол. Чурман одан бала күшінде жетім қалып, он үш жасынан билікке араласты да, «Бала Шорман» атанды. Сан рет мәжілістес болдым. Оған тартсаң жаман болмассың. Ал, әкеңе тартсаң...

Бұғы бабай ар жағын айтпады.

— Неге бөгелдіңіз?!

— Әкеңді көргенде, еліңді аралағанда білерсің.

Бірнеше рет сөйлесіп, ау-жайымен танысқаннан кейін,

көңіліне ұнаған Шоқаннан Бұғы бабай архивтегі істерді не мақсатпен ақтаруын сұрады да, түсінгеннен кейін:

— Ә-ә, солай ма? — деп, аз уақыт ыңырайып ап:

— Балам, — деді даусын сөзін.

— Әу, ата!..

— Нысаналы ісін бар ма, қараймын деген?

— Жоқ, ата. Сізді «көп біледі» деген соң ақылдаса отырып, қажеттісін теріп алайын деп ем.

— Негіз?

— Олай теру қиын.

— Арғы атаң Абылай «бағынаммын» деген уәдесін Россияға ерте бергенмен, ол уәдесін орындамай өледі. Оның қарамағында болған қазақтардың азшылығы ғана, бергі атаң Уәлихан болғаннан кейін ғана «орыс патшасына бағындым» деген ант ішті. Содан бері Россия қарамағында келе жатқан елінің патша әкімдерінен де, өз әкімдерінен де көрмеген қорлығы, зорлығы жоқ. Қорлық көрушілер «орыс үкіметінен әділеттік табамын ба» деген ниетпен Уәлихан заманынан бері, Омбыдағы үкіметке арыз жаздырды. Бұлар сол арыздардың біразын «тексер» деген бұйрықпен қазақ сұлтандарына жібереді, ол қағаздар қайтпайды. Ненен тынғаны белгісіз. Естүімше, «үстімізден жоғарыға шағым айтыңдар» деп, сұлтандар арызшылардың өздерін жазағаратын сияқты. Бірақ, арыз онымен тоқтамайды. Оларды тексеретін ұлық Омбыда жоқ. Кейбірін темсерік болып, кей кеңселердің алдыратыны бар. Олар да бұнда ораламайды..

— Негіз?

— Істі қарауға тиісті әкімге бай қазақтар мол ғып бара береді де, қағаздарды өртегіп жібереді..

— Қойыңызшы!..

— Таңданба, ұлым. Ертең, қызметке кірісе, өзің де ұшырасасың ондайға. Мүмкін, өзің де күйдірерсің талайын...

— Ешуақытта!.. — деді Шоқан тітіркеніп.

— Тітіркенбе, балам. Еліңде: «кыз күнінде бәрі жақсы, жаман қатын қылдан шығады» деген мақал бар. Сол айтқандай, адам туу бұзылмайды, жүре бұзылады. Ол өскен ортаға байланысты. Паря аямайтын әкімді мен көрген де, естіген де жоқпын. Омбыда да солай. Патшаға, министрлерге жолданған арыздар осмында қайтады да, алардың да қызығын от көреді..

— «Өртегенді» дегеніңіз ғой?

— Әрине. Өртенбейтін істер де толып жатыр. Кең за-

маннап бастары архив сарайында сирғамыса құралған оларды шаң басып қалған, бірталайы шіріген, шірімгендерінің қызығын тышқандар мен егеуқұйрықтар (крыса) көріп жатыр. Олардың мекендері қағаздардың арасы, адам маңайына жолауға да қорқады. Ана жылы сарайға әлдеқалай кіріп кеткен итті де таап жеді...

— Алпырай, ә!

— Сен де оларды ақтарам деп зуре болма. Егеуқұйрық таламағанмен шаңға батасың. Одан да қазақтың қазіргі тұрмысына ортақ бір мәселемен ғана жақсылап таныс.

— Қандай мәселе ол?

— «Барымта» дегенді білемісің?

— Білем.

— Айтшы, бісең!

— Дауласқан екі жақтың бірінен-бірі мал, әсіресе, айлауға оқтайлап жиілеуі малын үйіреп тартып алу...

— Біледі екенсің. Қазақ арасындағы барлық даудың түйіні, осы барымтамен шешіледі. «Сыдырымта» дегенді білемісің?

— Ол не?

— Барымтаға алған малды қайтармай сіңіріп кету.

— Естігем,— деді Шоқан.— «Біесе — барымта, білмесе — сыдырымта» деген екен ғой.

— Дұрыс. Осы «барымта» мен «сыдырымта» қазақтың кең даласына түгелімен толып болды. Ақжөн, кейінгі кезде ұрылққа айналып кетті. Ұрылар қазір жекеленіп те, топтанып та жүреді.

— Бандалар ғой, олар?

— Сондай бандалар қазақ даласында да көбейіп болды қазір. Жергілікті әкімдер оларды тым орына жәрдемдеседі, олажалас болады.

— Онда қиын болған екен!

— Осы жайда, момындар тарапынан түскен арыздар қиспінсіз. Көбі қаралайды. Бірен-сараны қарағанмен, шара қолданылмақ болғанмен, бандылардың атамандары ырыққа көнбейді.

— Ондайлары да бар ма?

— Бар. Мәселен, Ходжук.

Оның кім екенін сұрастырғанда, қарақшылық атағы са ішіне кең жайылған, Уақ руынан шыққан Мақаштың Қошығы болып шықты.

Атағына қанықтығымен қатар, Шоқанның оны бала шағында, әкесінің үйіне келе қалған бір жолында бетпе-бет

көргені де бар: алдынан қарағанда шалқақ, артынан қарағанда ецкек, жуантық денелі, қара-тарғыл өңді кіші-гірім керсендей қара бұжыр бетті келген адам. Мұрын түбінен шекесіне қарай қисая біткен сығыр көзді, қабағы қалың да еді. Маңдайы тар, үнемі қырып жүретін шашының тебедген түбiрi сипаған қолға тікендей қадалатын. Талпақ танау, еріндері дүрдиген қалың, ұстара тимеген мұртының әрбір қылы сояудай, көселеу жалпақ иегіне шашырай шыққан. Түсі ызғарлы, кекештене айтатын сөздері мейлінше тұрпайы, мінезі шәлкем-шалыс Қожық, әлі күнге дейін Шоқанның көз алдында. Сол көргенде, шалдуар Шоқан, өзгерлерге жасайтын еркінсуін оған да жасаймын дегенде, Қожық қатты тұтыққан дауыспен:

— Құдайдың баласы болсаң да, әрі кетші! — деп, түйенің табанындай жалпақ алақанымен жағынан тартып жіберген. Шоқан жалп ете түсті. Жақ сүйегі қирап қалғандай ауырған... Содан кейін оған маңайлау түгіл, көрген жерде қаша жөнелетін. Міне енді, кадет корпусын бітірген Шоқан, Бұғы бабайдың сілтеуімен, сол Қожықтың қылмысты істерімен танысатын болды!..

Кезегі келгенде, оқырман көпшілікке Қожықты да қысқаша таныстыра кетейік: ол қазақ руларының ішінде — Уаққа жататынын жоғарыда айттық. Уақ ішінде ол «Қобыланды» және «Ер Сайын» жырларында аталатын Қараман батырдың тұқымы. Кейін рулы елге айналған Қараманның мекені, қазіргі Қостанай облысының «Қара су» аталатын ауданында. Қожықтың әкесі — Мақаш «Құндызды» өзенін, «Қойбағар» және «Жасылбағар» көлдерін төңіректен жүреді екен. Өзі мыңдаған жылқысы бар, «момын бай» атанған кісі болты.

Мақашты Абылай баласы — Қасым «ырқыма көнбедің» деп, бар малын айдап әкеліп, тақыр кедей ғып тастаған. Соны кек көрген Қожық, жасы жете атқа мініп, Қасымды құдалаған патша әскеріне жәрдемдесіп, Қоқан хандығының жеріне айдап тастаған. Одан кейін Кенесарымен де өш болып, орыс әскеріне қосылып оны да Арқадан қуысқан.

Сол жаугершілік заманда, «білсе — барымта, білмесе — сыдырымта» аталатын істерге көп араласып, Қожықтың «құлқы бұзылған» да, Айғанымның тұсында ұрлыққа ауысып кеткен. Және ол, «ұсақ» ұры емес, «ірі» ұры боп, маңайына топтаған жасақ жинаған, ұрлық малдарын алыстан тарттырған. Іздеген иелеріне теңдік беру орнына, ат тонын тонап жіберген, біразын өлтіріп тастаған.

— Егде тарта,— деседі білетіндер,— Қожықта әрбіреуі қол басқара алатын, бәрі де батыр және өжет тоғыз ұл, жортуылда ағаларынан қалыспайтын Нарғыз атты жауынгер жалғыз қыз болған. Олар тұтаса жүргенде қандай қамалды болса да бұза берген, қандай қалың жау болса да алдырмаған.

Қожық табиғатында «зорды» танымайтын, әкімге бағынбайтын, өзінен жоғары кісі бар деп санамайтын, күш көрсеткісі келгендерге күшпен жауап беретін тентек те, содырлы да, өктем де адам болған.

«Істері осы» деп Бұғы бабай ұсынған қағаздар тігіндісін Шоқан ақтарып қараса, «Үш жүз» аталатын қазақтарда, ат жетер жердегі орыс, татар, башқұрт елдерінде оның содыры тимегені аз екен.

Шоқан Қожықтың істерінен керекті мәліметтерді ғана іріктеп алды да, өзгелерін архивке қайтарып берді...

«АЙЖАН»

Жәрмеңкенің басқа даярлығы да жүріп жатты. Сұлтандар мен билердің Атбасарға жиналуы туралы жер-жерге шапқын кетті. Жәрмеңке орнын даярлау яғни жеңіл материалдардан уақытша болса да сауда дүкендерін, сарайларын салу, палаталар құру жабдығы, қазақ-орыс әскерлерінің Имантау қаласында тұратын екінші бөлімінің атамаңына тапсырылды. Жәрмеңкені мың шақты киіз үймен қамтамасыз ету, сол төңіректегі Көкшетау, Ақмола, Баянауыл — үш дуанның аға сұлтандарына жүктелді. Ішінде Шыңғыс та бар.

«Төре тастан қатты» деген мәтел бар. Қисайған жағынан түзелуді олар намыс та көреді, қорлық та көреді. Шоқан кадет корпусына түскелі, бір рет те ат ізін салмаған Шыңғыс сол қасарған қалпымен баласы кадет корпусын аяқтағанша да отыра берген еді.

Сөйтіп жүрген шақта Шоқанның оқуын аяқтаған хабары, оған жалғаса, «Жанарал-гүбірнадыр Шоқанды өзіне атұлтан¹ ғып алыпты» деген хабар дүңк етті.

Шыңғыстың құдайдан жатса-тұрса тілері — Шоқанның биік шендердің біріне тұяғы ілігуі, содан бастап жоғарылауы еді. Қараңғы қазақтар «атұлтан» деп кішісіңгенмен, орыс тілінен мәліметі бар Шыңғыс ол сөздің маңыз-мағы-

¹ «Атұлтан» — адьютант

насын жақсы біледі. Кейде «ұлы князьдар» аталатын биік даражалы адамдарға полковниктердің, кәтте генералдардың адъютант болғанын көргені бар. Батыс Сібірдің генерал-губернаторына Шоқанның адъютант болуы, Шыңғыстың ұғымында — ірі даражаға тұяғы ілігудің басы. Аржағында қалай көтерілудің жолын зерек баласының таба алуына күмәны жоқ.

Шыңғыстың «жанса!» деген үміті солай тұтана бастаған шақта, «Атбасардың биылғы базарын жанарал-гүбірнадырдың өзі келіп ашады дейді, Шоқанды ерте келеді дейді» деген хабар, оған қосымша, «жәрмеңкеде алты дуанның аға сұлтандары мен билерінің мәслихаты болады дейді, оны да жанарал-гүбірнадырдың өзі басқарады дейді, тілмашы Шоқан болады дейді» деген хабар жер жарды. Осыдан артық не тілесін Шыңғыс?!

Ендігі оның қауіп — сырттай «өкпелі» деп еститін. Шоқанның Атбасар жолында туған үйіне соғу-соқпауында. Омбыдан Атбасарға тік тартатын жол Бурабайды, Балқаш, Ақан тауларын басады. Бұл жол Шыңғыстың ешбір мекеніне соқпайды.

— Егер, — деп қауіптенеді Шыңғыс, — тұқымымызға тартқан қыңыр, тентек шіркін өкпе-назына жетектетіп, тік жолмен тартып кетсе қайтем?!

Өйтүі Шыңғыс үшін өлім. Құсмұрын қосылған Көкше-тау дуанында оның досынан дұшпаны көп. Шоқан жолшыбай соқса, достарының көңілі өсер еді де, дұшпандарының көңілі өшер еді, сөйтіп кейінгі жылдарда үстінен жоғарғы ұлықтарға арыз кетіп жатқанын білетін, содан қауіп күтетін Шыңғыстың соңғы жылдарда түсе бастаған еңсесі қайтадан көтерілер еді. Егер соқпаса — дұшпандарының отына май құйғаны.

Көңіліне сондай қобалжу кірген Шыңғыс, Шоқанға өзі баруды «кішірею» көріп, достас, сенімді адамдарынан біреу кісіні жіберіп алуды ойлады, сонда таңдағандары: Уақ атаулы рулардан Тоқпайдың Жарылғамысы, Қарауыл атаулы рулардан Байсарының Шөбегі. Екеуі де естияр, сөз білетін, тыңғылықты кісілер.

Шақырып ап астыртын ақылдасқан олар көне кетті. Екеуін Аба бастап, Омбыға сапар шекті.

Шоқан әкесіне іштей қатты наразы бола жүре, оларға тез көнеді. Нағашысы Мұсаға сырттай жақындаса жүре, «қарына тартпағанның қары сынсын» дегендей, әке мен екеуінің бірін таңдауға келгенде, оның бүйрегі, әрине, әкеге

бұрады. Оның басына да «хан тұқымымын» деген тәкаппарлық мықты ұялап алған. Мұсаны «қарасүйекке», өзін «ақсүйекке» санайтын ол, қанша жампаңдағанымен, нағашысын іштей кейде менсінбейді. Кадет корпусына әкелу жолында, бір сәтте әкесінің:

— «Бөрі арығын білгізбес, сыртқа жүнін қампайтар» дегендей, жұртқа жүнімізді қампайтып кісімсінгенімізбен, хан тұқымы — біздің ішіміз жалаңаштанып келеді, балам. Атамыз Абылайдың қара шаңырағы құлады. Оны болашақта көтеру үмігі жалғыз сенде ғана. Сенің де, менің де ендігі тірегіміз — ақ патша, оған жағу үшін тілін білуіміз керек. Сені оқуға әкеле жатқан себебім де сол. Ақылсыз бала емессің. Айыбың — тентектігің. «Тентектен түзелген жақсы болады» дейді қазақ. «Оқу — шала естіні бүтін, бүтін естіні данышпан қылады» дейді. Оқы. Түзел. Кісі бол. Сөйтіп, атаң Абылайдың шөккен аруағын тұрғыз! Ел басқар. Есепке қосыл! — дегені тасқа салған таңбадай Шоқанның басына берік орнап қалған. Әкесі ат ізін салмағанмен, елден қатынасатын кісілерден естуінше, Құсмұрын дуаны таратылған шақта, «басынан ұшты» деген бағы, Көкшетау дуанына аға сұлтан болғаннан кейін тағы қонған сияқты. Кейінгі кезде сол бағы тағы да қопаңдап қайтадан қашуға талпынатын түрі бар. Егер ұша қалса, «тігілді ме» деген Абылай ордасының заман дауылына төтеп бере алмай, тағы да жалп ете жығылуы мүмкін. Шоқан өйтпеуіне тілектес. Ендеше, желпілдеп тұрған орданы жөнге келтіру керек. Ол үшін әкесінің аға сұлтандық даражасын сақтап, шайқала бастаған беделін бекіту керек. Ол үшін, Атбасар жәрмеңкесіне жиырма пәуеске, қырық нөкер, жүз салт атты әскермен баруды жоспарлаған Гасфорт пен Майельді әкесінің үйіне түсіріп аттандыру керек.

Бірақ, бұндай қонақты көтеру оңай боп па? Ауыл қонағы болса бір сәрі. Оларға керекті тамақ: ет пен қымыз. Ондай ас Шыңғыста аз болғанмен, елде көп. Көкшетау дуанына қарайтын алты руда Шыңғыстың қанша қонағы болса да жалғыз өзі көтеретін дос байлары көп. Шоқан апаратын қонақтар қазақы қонақтардан мүлдем басқа. Бұлар шылғи европалықтар, ендеше европалық ішімдіктер яғни арақ, шараптар керек. Қайдан табылады олар? Табылған күнде, ақша қайдан табылады? Шоқан осы жайларды ескерткенде:

— Елміз ғой, — десті Жарылғамыс пен Шөбек, — «ел іші — алтын бесік» деген. Бізге де табылар, сондай бір бесік.

— Сонда да, көктем жаумайды ғой ақша. Жерден де шықпайды, көптен бармағанымызбен, қазақ аулының халжайынан хабарымыз бар. Қазіргі ауылда ептеп ақша жинай бастағандар барын білем. Олардан сіздерге қажетті мөлшерде ақша шықпайды.

— Онда жұмысың болмасын, мырза,— десті елшілер,— бізге Омбы әкімдерін туған аулыңа соқтырам деген берік уәдеңді берсең болды, ар жағын ел болып қарастырамыз да, қандай және қанша төрелермен келсең де, риза ғып жіберу қамын жасаймыз.

Шоқан берік уәде берді де, елшілер қайтып кетті. Олардың сенгені ел емес, Қызылжар, жалпы Қызылжар емес, оқырмандарға осы шығарманың бірінші кітабынан мәлім — Малтабар.

Баяғыда, Шоқанды Шыңғыс оқуға апара жатқан жолында, Қызылжардағы Малтабарға соғып, оның телегей теңіз байлығынан, әсіресе ақшасынан пайдаланғанын білеміз. Шыңғыс қаншама төресінгенмен, оның қалтасының тақырлығына, бере берсең ала беретін, тойымдықты білмейтін ашпа-жалап екендігіне Малтабардың көзі жеткен. «Бір жылға қоян терісі де шыдайды» дегендей, Шыңғыстың бір жолғы шығынына шыдауға бекінген ол ақшасы аздарға ауыр салмақ болатын, ұлан-байтақ суммаға «ыңқ» дей қоймаған. Сөйте тұра Малтабар есеп дәнігін істеп, «берерім сонша болғанда, аларым қанша?» деген сұрауды басынан шығармаған. Сол сұрауды түптеп кеп байқаса, берері көп те, алары жоқ. Соны түсінгеннен кейін, Шыңғысты Омбыға апарып салған Малтабар, Қызылжарға өрте оралып, Шыңғыс та қайтқан кезде, үйдегілеріне «жолаушылап кеткен еді деңдер» деген де, өзі таптырмайтын жерге тығылып қалған.

Содан бері Шыңғысқа өзі де маңайлаған емес, оған өзі де жолаған емес. Өзге сапарын былай қойғанда, Атбасар 1853 жылдың жазында ашылғалы жатқан жәрмеңкеге қатынасуды ниет еткен Малтабар сауда орнын даярлау ниетімен Атбасарға көктемнен бері сан рет барып қайтты. Сонда қашса құтылмайтын, Атбасар жолы жиектеп өтетін Сырымбет тауына, оның солтүстік етегінде отыратын ордаға бір рет те соқпай, мезгілсіз уақытта үнемі жанап өтеді. Бұл өтулерін Шыңғыс сезбейді емес. Малтабарды көріп қалған әлдекімдер мәлімдеп жүреді. Шыңғыс та оған қың ете қоймайды; несіне етсін, түсіп тұрған күні жоқ және ондай күн түседі деп ойламайды да.

Енді, міне, Шоқан Омбы әкімдерін ертіп келе қалса, күтіп алуға ақша керек. Және көп керек. Ондай мөлшердегі ақша, Шыңғыс білетін адамдардан жалғыз Малтабарда ғана бар. Ендеше, Омбы төрелерін бастаған Шоқанның туған үйіне соғуына көзі жетсе, қайткенде де Малтабардың қалтасын қолға түсіру керек. Сондықтан, Жарылғамыс пен Шөбекті Омбыға аттандыра алдында, оңаша сөйлесті де:

— Құдай оңдап, Қанашжан үйге соғуға көнсе, қайтарда Қызылжарға тоқтаңдар да, Малтабарға жолығыңдар,— деген.

Малтабардан ақшаны қалай алу амалын Шыңғыс күні бұрын ойлаған. Оны ешбір дүние мүлкіне қызықтыра алмасын біледі. Жалғыз қызығары — әйел ғана. Шыңғыс білетін Малтабар «қазақ байыса қатын алады» деген мақалға берік жүгінген адамның бірі. Және оның жалпы әйелге емес, «жас иіске», әсіресе сұлуға құмарлығын Шыңғыс ана жылы байқап қалған. Бұл жағынан Малтабарды қызылға шабатын қорқауға есептеген Шыңғыс, «қайдан табам, ондай қызылды?» деген ойға батқанда, есіне Айжан түсе кетті.

Айжанды біз осы шығарманың бірінші кітабынан білеміз. Қаршадайында панасыз жетім қалған оны, Омбыдағы оқуға еріксіз кетіп бара жатқан Шоқан шешесі Зейнепке: «Саған қалдырам, өз балаңдай күт» деп тапсырып кеткені мәлім. Баласына «жарайды» деп уәде берген Зейнеп, кішкене Айжанды артына мінгестіріп, қараша ауылдан ордаға әкеткенін де білеміз.

Зейнеп Айжанды қызы Рақияның қасына қосты. Олар бірге тұрды, бірге ойнады, бірге тамақтанды, жатар жерлері де бірге — Зейнеп пен Шыңғыстың жазғы кигіз үйінде, оң жаққа құрылған торғын шымылдықтың іші.

Осындай жағдайда бірге өскен екі қызды, Зейнеп мұсылман шарифатының «әйел тоғыз жасында балиғ болады», яғни «ерге беруге жарайды» деген заңына бағындырып, бұған дейін еркек-шоралау киініп келген екеуін де «бойжеткен» салтымен киіндірді. Бұдан кейін, басқа күтімдері бұрынғыша қалғанмен, екі қыздың сырт көріністері басқаланды: Рақияның бөленгені жібек пен барқыт, киімдерінің өн-бойы асыл тұнған мөншақ, құлақтарында салпыншағы көп алтын сырғалар, шашбауында алақаны жалпақ, үзбесі мен теңгесі көп күміс шолпы, білектерінде күміс пен алтыны аралас білезіктер, саусақтарында сақиналар, басындағы

қамшат құндызынан дөңгелете жасаған бөркін алтын зерлі үштоппен тыстаған, оның төбесінде жайқалған сарғылт үкінің үлкен шоғы, маңдайында тотының құлпырған бір тал қанаты. Айжанды Зейнеп қара-дүрсін ғана киіндіріп, моншақтармен әшекейлеген жоқ.

Бірақ, жұрттың көзі жылтырап киінген Рақияда емес, жұпыны киінген Айжанда. Ол Рақиядан әлдеқайда сымбатты, өлшеусіз сұлу. Білетін жұрт Айжанды дене жағынан да, кескін жағынан да, жас шағындағы аумаған шешесі — Күнсұлу дейді.

Ол да осындай талдырмаш сұңғақ бойлы болатын деседі білетіндер, ол да осы сияқты қылдырықтай қыпша бел болатын. Оның да екі бұрым ғып өрген қолаң шашы тірсегіне түсетін. Оның да көздері осындай томпақтау, мөп-мөлдiре, қап-қара. [Кіріпктері оқшантайға қаз-қатар салған садақтың жебелеріндей ұзын, тістері тізген меруеттей әшпақ. Саусақтары осы сияқты, судан тартқан сүйріктей жұп-жұмсақ еді деседі...

Тұр-тұрпаты ғана емес, мінезі де аумаған шешесі деседі біреулер, — бұл да шешесі сияқтанған сыпайы, әдепті. Ол марқұм үлкеннің алдынан кесіп өтпейтін. Қаршадайынан жетім қалған мынау қызы, сол мінез-қылықтарын қайдан үйреніп қалған!..

— Шесберлігін айтсаңшы, — деседі біреулер, — он саусағынан өнері тамған ісмер емес пе еді Күнтай? Маңдайдағы елде әлі жетіп, әдемі киінгісі келгендер үстіне ілетін лыпаларының бәрін соған піштіріп, біразы соған тіктіріп алмайтын ба еді? Матаны қайығанда, мәнерін машинадан кем түсіретін бе еді? Кестеге қандай еді жарықтық, көрген кісінің көзі сүрінетін еді ғой, өрнегіне? Оюға қандай еді қолы!.. Осы маңайда отаулап қыз ұзататындар, жасау-жиһаздарын Күнтайға әшекейлетіп алатын еді ғой!.. Сол өрнектеріне қазақ түгіл орыс та қызығып, біреулері сүгіретін де салып алған деседі. Бұл жағынан да қызы шешесіне ұқсаған да қойған! Зейнеп бәйбіше Айжанның сондай өнерлерін пайдаланып, қаршадайынан қол өнеріне отырғызып қойды.

Рақияны Айжанға салыстырғанда тым ажарсыз-ақ.

Ең алдымен, оның бойы өспей, тарбиған тапалтақ болып қалған. Жастары құрдас Айжан екеуі қатар тұрғанда, Рақияның ұзын тұрқы оның кеудесінен ғана келеді. Сол қалпымен бып-быртық, жұп-жуан. Қысқа мойнына шекелері жалпайған бас біткен. Көзіне түскен дудар шашының тұ-